

УДК 343.81

Олег Шкута,*канд. юрид. наук, доцент,
доцент кафедри галузевого права
Херсонського державного університету*

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПРИНЦИПИ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню концептуальних принципів пенітенціарної політики, їх систематизації та розкриттю основних її ознак. Зазначено, що перелік принципів пенітенціарної політики також властивий і кримінально-виконавчому законодавству, однак є ширшим і містить організаційно-правовий складник.

Ключові слова: пенітенціарна політика, принцип, систематизація, кримінально-виконавче законодавство.

Актуальність. Уніфікація норм чинного кримінально-виконавчого законодавства відповідно до європейських стандартів, про що свідчать закони про внесення змін до КВК України останніх років, вимагає принципово нового погляду на роль кримінально-виконавчого права в українському суспільстві, а можливо, на що часто звертають увагу вчені в наукових дискусіях, на формування термінологічного апарату й обґрунтування навіої галузі національного права – пенітенціарного права. У зв'язку із цим вкрай актуальним виглядає визначення концептуальних принципів пенітенціарної політики України як основ діяльності пенітенціарної системи.

Окрім того, як показує практика, серед різноманіття обставин, що негативно впливають на стан оперативно-службової діяльності пенітенціарної системи України, особливе місце займає неналежна реалізація та дотримання визначених у чинному КВК України принципів виконання і відбування покарань (ст. 5) [1, с. 6]. У юридичній науці зазначена проблема є не новою. Як за радянських часів (Л. В. Багрій-Шахматов, О. І. Бажанов, І. І. Карпець, М. П. Мелентьев, О. С. Міхлін, О. О. Наташев, О. Л. Ременсон, З. М. Сайфутдінов, І. А. Сперанський, М. О. Стручков, Ю. М. Ткачевський, Б. С. Утевський, І. В. Шмаров та ін.), так і в сучасній пенітенціарній науці України (І. Г. Богатирьов, М. Я. Гуцуляк, Т. А. Денисова, О. М. Джужа, А. В. Кирилюк, О. Г. Колб, В. В. Кондратішина, В. Я. Конопельський, В. О. Меркулова, І. С. Михалко, М. С. Пузирьов, Т. В. Рудник, А. Х. Степанюк, О. О. Стулов, В. М. Трубников, І. С. Яковець та ін.) принципи кримінально-виконавчого права і пенітенціарної політики є постійним об'єктом наукових до-

сліджень. Разом із тим наявні дослідження за вказаним напрямом наукового пошуку не позбавлені окремих дискусійних моментів, бракує ознак системності, а деякі принципи так і не стали предметом окремих досліджень.

Метою статті є дослідження концептуальних принципів пенітенціарної політики, їх систематизація та розкриття основних її ознак.

Основний матеріал статті. Нині кримінально-виконавче право України як засіб юридичного супроводу процесу становлення ДПтС України і реформування ДКВС України повинно за своїм змістом відповідати вимогам розвитку сучасної правової демократичної держави. На думку багатьох учених у галузі кримінально-виконавчого права, ухвалення Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» надає можливість соціально переорієнтувати кримінально-виконавчу систему на якісно нову з урахуванням міжнародних нормативних правових актів та міжнародного досвіду, принципів, закріплених у ст. 5 Кримінально-виконавчого кодексу України.

Як зазначає А. Х. Степанюк, принципи діяльності органів і установ виконання покарань – сутнісна категорія, тому що вони безпосередньо відображають квінтесенцію виконання покарання, є чітким, рельєфним відбитком особливостей ексекутивної діяльності адміністрації органів і установ виконання покарань, виступаючи немовби її обличчям, надаючи їм індивідуальності [2, с. 18].

Проведений аналіз вітчизняної та зарубіжної наукової літератури дав підстави дійти висновку, що серед учених-пенітенціаристів досі немає єдиної думки щодо

співвідношення та змісту формулювання принципів кримінально-виконавчої (пенітенціарної) політики, права та діяльності органів і установ виконання покарань.

Одним із перших до проблеми класифікації принципів права звернувся А. І. Денисов. Він запропонував використовувати як критерій для класифікації принципів права на види їх належності до певної кількості галузей права. На підставі даного критерію визначаються такі три групи принципів права: 1) принципи, що властиві всім без виключення галузям права; 2) принципи, що властиві двом чи більше галузям права (але не всім); 3) принципи, що властиві одній галузі [3, с. 95].

Деякі дослідники вважають можливим визнати критерієм класифікації принципів права спосіб їх закріплення у писаному законі. На підставі даного критерію принципи права можна розділити на два великих класи: 1) принципи, що прямо закріплені в законодавстві; 2) принципи, зміст яких впливає із сукупності правових приписів [4, с. 32].

Більшість науковців погоджуються з думкою, що опосередковано закріплений принцип права в законодавстві – це недолік законодавчої техніки, котрий підлягає виправленню. Нормативний зміст принципів пенітенціарної політики базується на положеннях Конституції України, Кримінально-виконавчого кодексу України, Законів України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», «Про пробацію», «Про попереднє ув'язнення», «Про амністію» тощо, а також на нормативно-правових актах, ухвалених Президентом України, Кабінетом Міністрів України, Міністерством юстиції України. Ми вважаємо, що другий клас принципів права є «вадою» праці законодавця й підлягає виправленню, після якого автоматично переходить до першого класу. Такий розподіл принципів права дає змогу виявити недоліки законодавчої техніки, щоб із часом виправити їх. Ідеальною ситуацією в системі права можна назвати відсутність другого класу принципів права як явища.

Слід зазначити, що наведений критерій класифікації принципів (належність до певної кількості галузей права) є домінуючим у науці кримінально-виконавчого права [5, с. 154; 6, с. 33]. Так, принципи кримінально-виконавчого права у науці поділяються на: 1) загальноправові; 2) міжгалузеві та 3) галузеві. Саме галузеві принципи є безпосереднім об'єктом нашого дослідження.

Зокрема, провівши аналіз низки наукових досліджень та нормативно-правових документів, значимо, що концептуальними для пенітенціарної системи є такі галузеві принципи пенітенціарної політики.

Принцип рівності засуджених перед законом. Засуджені до кримінальних покарань є рівними перед законом незалежно від раси, національності, релігійних переконань тощо. Засадою визначення є конституційний принцип рівності всіх перед законом (ст. 24 Конституції України), Загальна декларація прав людини (ст. 7), Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй щодо поводження з ув'язненими (Правила Мандели) 2015 р. (п. 2 правила 5) та інші. Дотримання принципу рівності засуджених перед законом досягається за рахунок проведення комплексу заходів, спрямованих на створення єдиних умов відбування покарання незалежно від майнового стану, національності, віросповідання та інших ознак. Аналіз чинного кримінально-виконавчого законодавства показує, що воно не встановлює яких-небудь привілеїв чи, навпаки, обмежень для засуджених залежно від перелічених ознак. Розбіжності в умовах відбування покарання передбачаються залежно від статі, віку, стану здоров'я, наявності вагітності чи неповнолітніх дітей і, головне, від поведінки засуджених.

У зв'язку із цим у пенітенціарній літературі, як справедливо наголошується, принцип рівності засуджених перед законом [7, с. 51] коригується принципом гуманізму [8, с. 101; 9, с. 20] та в основному принципом диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк, який передбачає конкретну класифікацію засуджених на декількох рівнях, як передбачену, так і не передбачену чинним кримінально-виконавчим законодавством.

Принцип диференціації та індивідуалізації виконання покарань є похідним від принципу кримінального права – диференціації й індивідуалізації кримінальної відповідальності і покарання. У кримінально-виконавчому праві він виражається в диференціації й індивідуалізації виконання (відбування) покарання. Диференціація виконання покарання полягає в тому, що каральний вплив у різних обсягах застосовується до різних категорій засуджених залежно від тяжкості вчинених ними злочинів, злочинної діяльності в минулому, форми вини, поведінки під час відбування покарання.

Крім того, він також є принципом окремого інституту кримінально-виконавчого законодавства, зокрема такого, який визначає певний вид установи виконання покарань для конкретних категорій засуджених, що відображено у ст. 92, 94 КВК України. Також диференціація виконання покарання проявляється у різних умовах тримання засуджених, різному правовому становищі,

рівні ізоляції, які застосовуються залежно від ступеня суспільної небезпеки різних категорій засуджених. Відповідно до вказаного принципу цілком закономірним видається тримання засуджених до довічного позбавлення волі в установах найвищого (максимального) рівня безпеки.

Принцип індивідуалізації виконання покарання базується на обліку індивідуальних особливостей особи засудженого, які враховуються під час відбування ним покарання. Так, у ч. 4 ст. 6 КВК України закріплено, що засоби виправлення і ресоціалізації засуджених застосовуються з урахуванням виду покарання, особистості засудженого, характеру, ступеня суспільної небезпеки і мотивів вчиненого кримінального правопорушення та поведінки засудженого під час відбування покарання.

Нині проблема реалізації цього принципу всередині пенітенціарних установ, а разом із цим диференціація умов тримання та психолого-педагогічного впливу зумовлена процесами удосконалення пенітенціарних установ на сучасному етапі реформування пенітенціарної системи України.

Зокрема, окремі автори вважають, що диференціація має слугувати цілям подальшої ізоляції різних категорій засуджених усередині даного виду режиму, всередині установи. Пропонується тримати окремо засуджених за корисливі злочини від засуджених за насильницькі злочини, молодих від засуджених старшого віку, засуджених, які стали на шлях виправлення, від злісних порушників і т. д. [10, с. 25]. Ми не можемо погодитися з такою тезою, мотивуючи це таким.

По-перше, подібне організаційне виокремлення з маси засуджених однорідних груп усередині установи «не полегшить, а ускладнить виховну роботу всередині загалу. У такому настільки однорідному колективі важче підібрати актив, така класифікація буде означати приклеювання кожному засудженому ярлика на весь строк покарання» [11, с. 2]. По-друге, навіть гіпотетично розділивши засуджених на групи за певною ознакою, не можливо створити цілком однорідні об'єднання, до яких можна було б застосувати строго диференційований психолого-педагогічний вплив. Більш того, створення однорідних відділень, бригад зведе всю виховну роботу тільки до індивідуального впливу вихователя на засуджених, виключить такий дієвий педагогічний засіб, як «паралельний вплив» колективу та окремих його представників. По-третє, через комунікацію однорідних особистісних якостей засуджених відділення, що складатимуться цілком із «хуліганів», «гвалтівників», «зліс-

них порушників», будуть важкокеровані й стануть в установі осередком постійної напруженості.

Варто додати, що з точки зору психології робота з вищезазначеними категоріями засуджених вимагає великого нервового напруження, тому начальники відділень навіть у межах однієї установи будуть поставлені в нерівні умови. Крім того, у зв'язку із цим вони більш схильні до професійної деформації і, як наслідок, результати їх роботи можуть бути значно нижчими, ніж у колег, які працюватимуть з особами, засудженими за корисливі злочини, або особами, які стали на шлях виправлення. Тому і первинні, і вторинні колективи засуджених повинні бути різнорідними за своїм складом, і жодні ознаки не можуть служити підставою для організаційного поділу засуджених на диференційовані групи та їх відокремленості всередині установи.

Принцип взаємної відповідальності держави і засудженого. Уперше закріплений кримінально-виконавчим законодавством, в юридичній науці вважається найбільш суперечливим принципом, оскільки характер методу правового регулювання кримінально-виконавчих правовідносин є імперативним, що, по суті, передбачає нерівність суб'єктів виконання і відбування покарання.

Однак, визначаючи його, ми міркували через призму того, що особа, притягнута до кримінальної відповідальності, зобов'язана виконувати вимоги до неї та дотримуватись законних правообмежень, визначених рішенням суду, а держава в особі адміністрації органів і установ виконання покарань зобов'язана організувати свою діяльність з метою дотримання прав та законних інтересів засудженого.

Виходячи з вищезазначеного, зауважимо, що мета покарання, як особлива форма державного примусу до засудженого і його подальше відбування покарання, є незамінною підвалиною відносин між державою і засудженим. Так, цей принцип реалізується у КВК України, зокрема в ст. 7–9, та інших нормах кримінально-виконавчого законодавства, що визначають правовий статус засуджених, а також обсяги повноважень адміністрації органів і установ виконання покарань.

Принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки є принципом окремих інститутів кримінально-виконавчого законодавства і, насамперед, знаходить своє відображення здебільшого під час виконання покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства та застосуванням засобів виправлення

і ресоціалізації. Принцип стимулювання правослухняної поведінки не тільки закріплений у КВК України, але й одночасно відображений у багатьох нормах цього закону (ст. 54, 81, 130 КВК України). Поряд із цим важливу роль у стимулюванні відіграє зміна умов тримання засуджених до позбавлення волі у бік покращення, зокрема переведення засуджених з однієї дільниці в іншу або до колонії з іншим рівнем безпеки та ін. У зарубіжних пенітенціарних системах країн пострадянського простору цей принцип знайшов своє втілення у системі заохочення та правообмеження і є стимулами поведінки.

Таким чином, система стимулів законотворчої поведінки засуджених повинна володіти такими властивостями:

а) стимули мають бути орієнтовані як на віддалену перспективу (рік, два роки тощо), так і на найближче майбутнє (сьогодні, завтра, через тиждень, місяць);

б) стимули повинні мати взаємопов'язаний характер, містити як корисні (приємні) для особистості наслідки, так і шкідливі (неприємні) наслідки, що обмежують можливості задовольняти потреби в сьогоденні та майбутньому;

в) стимули мають бути значущими для особистості, тобто мати спонукальну силу [12, с. 56].

Принцип поєднання покарання з виправним впливом передбачає, що виконання всіх видів покарань повинно супроводжуватися застосуванням до засуджених різних заходів впливу. КВК України визначає основні засоби виправлення і ресоціалізації, до яких відносять: встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), суспільно корисну працю, соціально-виховну роботу, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив. Відповідно до положень чинного кримінально-виконавчого законодавства, до засуджених повинні застосовуватися в обов'язковому порядку загальні заходи виховного характеру. Правовою основою для застосування цих заходів є вирок суду, який набрав законної сили, інші рішення суду. Вдале поєднання покарання з виправним впливом повинно давати позитивні наслідки, які виражаються у поверненні засудженого до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві.

Принцип участі громадськості в передбачених законом випадках у діяльності органів і установ виконання покарань. Відповідно до чинного кримінально-виконавчого законодавства цей принцип реалізується шляхом контролю громадськості за діяльністю адміністрації органів і установ виконання

покарань, за вирішенням правових питань відбування засудженими покарання і закріплення результатів виправлення стосовно осіб, звільнених від покарання. Однак, попри його цілковите відображення в національному законодавстві, на жаль, у сучасних умовах становлення громадянського суспільства його реалізація не набула загальнодержавного масштабу.

Принцип участі громадськості у діяльності органів і установ виконання покарань чітко закріплений у п. 1 правила 88 Мінімальних стандартних правил Організації Об'єднаних Націй щодо поводження з ув'язненими (Правила Мандели) 2015 р.: «У поводженні з ув'язненими слід підкреслювати не їхню ізоляцію від суспільства, а ту обставину, що вони продовжують залишатися його членами. Громадські організації слід тому залучати всюди там, де це можливо, до співробітництва з тюремним персоналом із метою повернення ув'язнених до життя в суспільстві» [13].

На сучасному етапі у процесі виправлення і ресоціалізації засуджених активну участь беруть такі як вітчизняні, так і міжнародні громадські організації: Міжнародний фонд «Відродження», PRI (Міжнародна тюремна реформа), «Міжнародна амністія», «Донецький меморіал», «Чернігівський жіночий правозахисний центр» та інші.

Разом із тим наведений перелік принципів пенітенціарної політики також властивий і відповідному галузевому (кримінально-виконавчому) законодавству. Водночас, що й вирізняє принципи першої групи від принципів другої, це те, що перелік перших є ширшим і, крім кримінально-виконавчого сегмента, містить також організаційно-правовий складник.

Із різноманіття цілей, що вирішуються у практичній діяльності пенітенціарних установ, випливає один із найважливіших принципів організації системи цих установ – *принцип багатоцільової спрямованості діяльності пенітенціарних установ.* Крім того, аналіз норм чинного законодавства у сфері виконання та відбування покарань надав нам підстави для виокремлення таких принципів формування та реалізації пенітенціарної політики й функціонування пенітенціарної системи України:

1. *Принцип різноманітності видів та підвидів пенітенціарних установ, що враховує необхідність і доцільність роздільного (ізолюваного) тримання окремих категорій засуджених.*

2. *Принцип розміщення пенітенціарних установ на території держави з урахуванням оптимального поєднання вимог відбу-*

вання покарання засудженими переважно у межах адміністративно-територіальної одиниці відповідно до їх місця проживання до засудження.

3. Принцип організації праці засуджених, як правило, на власних підприємствах пенітенціарних установ.

Розглянуті нами принципи пенітенціарної політики, а також інші основні положення правової політики України в цій галузі, висвітлені в численних працях вітчизняних учених, тісно взаємопов'язані, доповнюють один одного і вимагають комплексного застосування в процесі реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань.

Таким чином, сучасна пенітенціарна політика України в галузі діяльності пенітенціарної системи має бути спрямована на реалізацію принципів гуманізму, демократизму, пріоритету загальних прав і свобод людини, принципів диференціацію виконання покарань, індивідуального особистісного підходу до засуджених у процесі їх виправлення і ресоціалізації. При цьому виправлення і ресоціалізація засуджених розглядаються як пріоритетні та як оптимальні шляхи досягнення мети захисту інтересів особи, суспільства і держави.

Список використаних джерел:

1. Калюжний Р. А. Актуальні засади побудови пенітенціарної доктрини та пенітенціарної політики / Р. А. Калюжний, І. С. Сергеев // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – К.: Бюлетень Київського інституту внутрішніх справ, 2000. – № 5. – С. 6–10.

2. Степанюк А. Х. Актуальні проблеми виконання покарань (сутність та принципи кримінально-виконавчої діяльності: теоретико-правове дослідження) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / А. Х. Степанюк. – Х., 2002. – 34 с.

3. Денисов А. И. XXIV съезд и вопросы государства и права / А. И. Денисов – М.: Юрид. лит., 1972. – С. 95.

4. Лившиц Р.З. О легитимности закона / Р.З. Лившиц // Теория права: новые идеи. – М.: Рос. Академия наук, Ин-т государства и права, 1995. – Вып. № 4.

5. Богатирьев І. Г. Кримінально-виконавче право України : підручник / І. Г. Богатирьев. – К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 352 с.

6. Кримінально-виконавче право України : підручник / [Джуца О. М., Богатирьев І. Г., Колб О. Г. та ін.]; за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. О. М. Джуци. – К.: Атіка, 2010. – 752 с.

7. Трубников В. М. Уголовно-исполнительное право Украины : учебник / Трубников В. М., Филонов В. П., Фролов А. И. – Донецк, 1999. – 640 с.

8. Андриенко В. А. Равенство граждан по признаку пола в уголовном праве и его соблюдение при реализации уголовной ответственности и наказания женщин : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Андриенко Владимир Александрович. – Пятигорск, 2007. – 170 с.

9. Пузырьов М. С. Гуманізація кримінально-виконавчого законодавства України / М. С. Пузырьов // Правові реформи в Україні : реалії сьогодення : зб. матеріалів IV Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 11 жовт. 2012 р.); Навчально-науковий інститут права та психології НАВС. – К., 2012. – Ч. I. – С. 100–101.

10. Рудник Т. В. Реалізація принципу гуманізму при виконанні та відбуванні покарання у виді позбавлення волі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Т. В. Рудник. – К., 2010. – 20 с.

11. Карпец И. И. Индивидуализация наказания в советском уголовном праве / Карпец И. И. – М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1961. – 152 с.

12. Стручков Н. А. Классификация осужденных к лишению свободы и определение им вида исправительно-трудовой колонии / Н. А. Стручков, В. Н. Брызгалов. – К.: МООН УССР, 1967. – 112 с.

13. Овчинникова Н. А. Пенитенциарная система как форма правовой коммуникации / Н. А. Овчинникова // Вестник Самарского юридического института. – 2015. – № 2 (16). – С. 53–56.

14. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций в отношении обращения с заключенными (Правила Манделы) : резолюция 24-й сессии Комиссии ООН по предупреждению преступности и уголовному правосудию от 18–22 мая 2015 г. – Организация Объединенных Наций : Экономический и Социальный Совет, 2015. – 43 с.

Статья посвящена исследованию концептуальных принципов пенитенциарной политики, их систематизации и раскрытию основных ее признаков. Указано, что перечень принципов пенитенциарной политики также присущ и уголовно-исполнительному законодательству, однако шире и включает организационно-правовую составляющую.

Ключевые слова: пенитенциарная политика, принцип, систематизация, уголовно-исполнительное законодательство.

The article deal with the conceptual principles of penitentiary policy, their classification and disclosure of its main features. It is indicated that the principles of penitentiary policy is also inherent to criminal executive legislation, but it is wider and includes organizational-legal component.

Key words: penitentiary policy, principle, classification, criminal executive legislation.